Ана сөзү, 1991, № 7-8.

Ф. КӨЧӘРЛИ АНА ДИЛИНИН САФЛЫҒЫ УҒРУНДА

XX әср Азәрбајҹан иҹтимаи фикрини мәшғул едән ән актуал мәсәләләрдән бири ана дилинин сафлығы уғрунда апарылан мүбаризә иди. XIX әсрин икинҹи јарысындан башланан бу һәрәкат сонралар кәскин характер алды. Ана дилинә милли интибаһын гүдрәтли силаһы кими бахан маарифчиләр, еләҹә дә ингилабчы демократлар онун ишләнмәсини, өјрәнилмәсини, халгын варлығыны јашадан вә мүәјјән едән ән башлыҹа амил сајырдылар. Көркәмли әдәбијјатшүнас Фирудин бәј Көчәрли бу мәсәлә илә бағлы өз мәрамыны белә ифадә едирди: «һәр милләтин өзүнәмәхсус ана дили вар ки, онун мәхсуси малыдыр. Ана дили милләтин мә'нәви дирилијидир. һәјатынын мајәси мәнзиләсиндәдир ».

Бәли, халгы јашатмаг үчүн илк нөвбәдә онун дилини јашатмаг лазымдыр. Фирудин бәј бу һәгигәти јахшы билир, өз һәммәсләкләрини дә ана дилинин «вүс'әт вә гүввәт тапмағына сә'ј вә һиммәт көстәр»мәјә «әдәби-миллијјәсини асари-нәфисә вә тәснифати мәмдуһә илә зәнкинләшдир»мәјә сәфәрбәр едир, «әдәби-зиндәканлыг арзусуна дүшән гәвм вә милләт»ин «тәрәгги вә сәадәт» јолуну бунда көрүрдү.

Ана дилинин сафлығы вә тәмизлији уғрунда кедән бу мүбаризәнин мәркәзи дајагларыны «Молла Нәсрәддин»чиләр вә «Фүјузат»чылар тәшкил едирдиләр. Бир сыра гәләм саһибләри чәтин, гәлиз әрәб-фарс, османлы сөз вә ибарәләри ишләдәрәк Азәрбајҹан дилинин сафлығына хәләл кәтирир, ону анлашылмаз һала салыр, дилин садәлијини вә тәмизлијини тәһлүкә алтына алырдылар. Истәр «Молла Нәсрәддин»чиләр, истәрсә дә «Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәбинә дахил олмајан тәрәггипәрвәр зијалылар милли дилин тәмизлији уғрунда јорулмадан чалышырдылар.

Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Ана дили («Молла Нәсрәддин» журн. 1907, № 4), «Дил» («Молла Нәсрәддин» журн, 1908, № 19), Нәриман Нәримановун «Бу күн» («һәјат» гәз., 1906, №181), Ј. В. Чәмәнзәминлинин «Дил мәсәләси» («Сәдаји-һәгг» гәз., 1914, №45) Ү. һаҹыбәјовун «Дил» («һәгигәт» гәз., 1910, №19), А. Шаигин «Дилимиз вә әдәбијјатымыз» («Игбал» гәз., 1913, №483), һ. Зәрдабинин «Иттиһади лисан» («һәјат» гәз., 1906, №69), «Дил давасы» («һәјат» гәз., 1906, №12), А. Сәһһәтин «Мәктәбләрдә ана дили» («Ачыг сөз» гәз., 1916, №117), С. һүсејнин «Әҹәмилик мөһүрү вә онунла мүбаризә» («Игбал» гәз., 1911, №99) вә с. онларла мәгалә вә чыхышларда Азәрбајҹан дилинин инкишафы, онун сафлығы, еләҹә дә јад тә'сирләрдән горунмасы, милли мәктәбләрдә ана дилинин тәдриси вә ону јахшылашдырмаг, мәктәб дәрсликләри, гираәт китабләрынын садә, ачыг дилдә јазылмасы, бәдии әсәрләрин, мәтбуат вә китабларын үмумхалг дилиндә интишары вә с. кими ваҹиб, әһәмијјәтли мәсәләләр гојулурду.

Дилин тәмизлији уғрунда мүбаризә вә мүзакирәләр ушаг әсәрләринә вә ушаглара аид мәнбәләрә мүнасибәтдә дә кениш әкссәда тапмышды. М. Маһмудбәјовун «Икинҹи ил» (1908) дәрслији илә бағлы «Тәрәгги» гәзетиндә 1909-ҹу илдә апарылан мүбаһисә вә мүзакирәләр буну әјани шәкилдә сүбут едир. Ону да дејәк ки, Ә. һүсејнзадәнин «Икинҹи ил» дәрслији илә әлагәдар гәләмә алдығы «Јазымыз, дилимиз, икинҹи илимиз» адлы мәгаләсиндәки фикирләр зијалылар арасында ҹидди е'тираза сәбәб олмуш, М. Маһмудбәјов, Ү. һаҹыбәјов, Г. Р. Мирзәзадә, Ө. Ф. Не'манзадә бунунла әлагәдар кечирилән мүзакирәләрдә Әли бәјин гәнаәт вә мүлаһизәләрини тәкзиб етмишдиләр.

Ф. Көчәрли фәалијјәт көстәрдији дөврдә ана дили вә онун инкишафы уғрунда кедән мүбаризәнин өнҹүлләриндән иди. Онун «Ана дили», «Мәишәтимизә даир», «Ҹаваб», «Орта тәһсил мүәссисәләриндә јерли дилләрин тәдрисинә даир», «Јаков Семјонович Гогебашвили», «Мирзә Абдулла Мәммәдзадә вә Рәһим бәј Гајыбовун хатирәси» вә с. мәгаләләриндә, һабелә мүхтәлиф әсәрләриндә јери кәлдикҹә ирәли сүрдүјү фикирләр, һәмчинин ана дили илә бағлы әмәли шәкилдә көрдүјү ишләр милли дилин рәваҹ тапмасы

вә тәрәггиси јолунда фәдакар чарчы олдуғуну тәсдигләјир.

Фирудин бәј бир педагог-мүәллим кими ана дилинин тә'лими саһәсиндә бөјүк ишләр көрдүјү кими, бир тәнгидчи кими дә бәдии әсәрләрин садә, анлашыглы халг дилиндә јазылмасы үчүн бөјүк сә'ј көстәрирди. Ушаг әсәрләринин саф вә ајдын Азәрбајҹан дилиндә јарадылмасы әдәбијјатшүнас алими ҹидди шәкилдә мәшғул едирди. О истәр «бөјүкләр», истәрсә дә «кичикләр» үчүн әсәр јазан мүәллифләрдән фикирләрини ачыг вә садә дилдә јазмағы «тәвәгге» едир вә буну милләти севмәјин, онун мә'нәви дирилијинә, тәрәггисинә чалышмағын башлыҹа шәрти сајырды. Һабелә тәнгидчиләри, шаир вә јазычылары охуҹулары анлатмалы, дүшүнмәли, ајылтмалы мөвзуларда јазмаға чағырырды. Көчәрли онлара баша салмаг истәјирди ки, «анҹаг бу јолла јазан илә охујанын арасында достлуг, иттифаг вә бирлик әмәлә кәлә биләр».

Мәгаләләриндән дә ајдын олур ки, Фирудин бәј дилә «һөрмәт вә әһәмијјәт» тәләб едир, ону «фәна вә позғун» һала саланлардан үрәк јанғысы илә шикајәтләнирди. «Каспи» гәзетиндә дәрҹ едилмиш «Јаков Семјонович Гогебашвили» мәгаләсиндә бу көркәмли күрҹү педагог вә сәнәткарынын садә, ҹанлы, хошакәлән дилдә дәрсликләр, һабелә әсәрләр јазмаг баҹарығыны онун «өз вәтән дилинин руһуна вә инҹәлијинә» дәриндән бәләдлији илә әлагәләндирәрәк: «бу о дилдир ки, онда садә халг вә ушаглар данышырлар» — дејирди.

Ф. Көчәрли нәзәри көстәриш вә төвсијәләриндә јалныз нәдән јазмаг мәсәләсини дејил, һәм дә нечә јазмаг мәсәләсини гојурду. Нәдән јазмаг мәсәләсиндә халгын өз һәјат вә мәишәтиндән јазмағы үстүн тутдуғу кими, нечә јазмаг мәсәләсиндә дә халгын өз дилиндә јазмасыны зәрури сајырды.

Ингилабдан әввәлки дөврдә ушаг әдәбијјаты саһәсиндә мәһсулдар фәалијјәт көстәрән А. Шаигин балаҹалар үчүн јаздығы әсәрләр тәнгидчинин диггәт мәркәзиндә иди. Мәктубларында о, сәнәткара бу саһәдә дәјәрли мәсләһәтләр верир, ушаг әсәрләри илә бағлы тәгдирә вә ја тәнгидә лајиг ҹәһәтләри објектив ме'јарларла, күзәштә кетмәдән бәјан едирди.

Көчәрли бәдии әсәрләрдә, хүсусилә дә кичик јашлы охуҹулар үчүн нәзәрдә тутулмуш ше'р вә һекајәләрдә гәлиз, анлашылмаз сөз вә ифадәләр, әрәб-фарс кәлмәләри ишләтмәјин әлејһинә чыхырды: «...әрәб вә фарс кәлмә вә ибарәләринин шөвг вә һәвәсиндә олуб, еһтијаҹ олмадығы һалда онлары ана дилинә гатыб-гарышдырмаг, бизим әгидәмизҹә, бөјүк сәһвдир». А. Бакыхановун ушаглар үчүн јаздығы «Китаби-нәсиһәт»индән данышаркән мүәллиф әсәрдә ирад тутдуғу бу мәзијјәтин сәбәбини белә изаһ едир: «Гәлиз, чәтин вә долашыг дилдә јазан әдибләрин фикирләри дә долашыг олур; онларын әсәрләри чәтин вә ағыр охунулур вә инсана фәрәһ әвәзинә гәм вә кәдәр кәтирир».

О, еләҹә дә А. Шаигә 26 мај 1911-ҹи илдә јаздығы мәктубунда Гасым бәј Закирин ушаглар үчүн мүнасиб вә фајдалы һесаб етдији тәмсил вә һекајәләрини бәјәнсә дә, бә'зи мәгамларда гәлиз ибарәләр ишләтдији үчүн шаирә ирад тутур, садәлик наминә нүмунә кими бир мисрада дүзәлиш апарыр. Көчәрли Г. Закирин һекајә вә тәмсилләрини нәзәрдә тутараг јазырды: «Бу нағыллар пис дејил, мәзмуну дахи өз доланаҹағымыздан көтүрүлүбдүр. Ејби анҹаг ондадыр ки, бә'зи мәгамларда мәрһум Закир чох гәлиз ибарәләр ишләдибдир ки, онлары түрк (Азәрбајҹан — А. Х.) сөзләри илә дәјишдирмәк оларды. Мәсәлән, Закир түлкү вә гурд һекајәсини бу сајаг башлајыр:

Бир рубаһи-күһәнсалә кедирди,
Гисмәт үчүн сејри-аләм едирди.

Бу бејтин әввәлинҹи мисрасындакы «рубәһи-күһәнсалә» сөзләрини дәјишдириб белә дә јазмаг олар:

«Бир дәфә бир гоҹа түлкү кедирди».

А. Шаигин ушаг әсәрләринин «әдибанә» јазылмасыны, јә'ни онларын сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини Көчәрли тә'рифләјирди.

Сәлис вә ширин дилә малик әсәрләр јазмаг вә бу јолла милләт балаларынын руһуну охшамаг үчүн Фирудин бәј М. П. Вагиф, Г. Закир, Искәндәр аға Шаир кими «милли шаирләримиз»ин әсәрләрини охумағы, садә јазмағы онлардан өјрәнмәји тәклиф едир, беләликлә дә бу шәхсләрин әсәрләрини охумағы ана дилини јахшы билмәкдән өтрү зәрури сајырды.

Кичикләр үчүн јазылмыш бә'зи әсәрләрин, һабелә о заман ушаглара аид бир сыра мәнбәләрдәки нүмунәләрин Көчәрлини наразы салан ҹәһәтини даһа јахшы тәсәввүр етмәк үчүн Шаигин «Күлзар» (1912) дәрслијинә «Бәхтијарлығым» сәрлөвһәси илә дахил едилмиш «Көч» һекајәсиндән бир парчаја нәзәр салаг: «Мајысын көзәл бир сабаһы иди. Дан јери һәнуз јениҹә ачылмаға башламышды. Јатағымда үјујурдум. Бирдәнбирә валидәмин камали-еһтирамла «Оғлум, галх, галх! Јајлыға кедириз» сәдасындан көзләрими ачдым. Валидәм аналара мәхсус бир нәзәри-шәфгәтлә бәнә бахараг «Галх, оғлум, галх! Јалныз сәндән башга, һәр кәс

һазырдыр, араба да кәлибдир» — деди.

Дил тәрзиндәки «османлысаjағы»лыға вә бә'зән, һәтта әрәб-фарс тәркиб вә ифадәләри ишләтдиjинә көрә Фирудин бәj ушаглар үчүн әсәрләр jазан бүтүн әдибләрә мүрачиәт едәрәк деjирди: «Кәләчәкдә jаздығыныз нағыл вә һекаjәләри даһа да садәләндириб османлы ибарәләринин әвәзиндә бизим өз сөзләримизи вә тәрзи-кәламы ишләтсәниз, даһа да jахшы олар. «Јукары» әвәзинә «jухары», «бакар» әвәзинә «бахар», «акытма» јеринә «ахытма», «бән» јеринә «мән» jазсаныз, даһа да овладыр.

Гираәт китабларынын мәзмун вә мүндәричә е'тибарилә әлверишли, jарарлы олмасы нә гәдәр лазымлы идисә, онларын дилинин сафлығы да о гәдәр әһәмиjјәтли иди. Чүнки анламадыглары, баша дүшмәдикләри китаблар, тәбии ки, кичик охучулара фаjдалы бир шеj верә билмәзди. Бу мүһүм мәтләб дөврүн көркәмли педагог вә тәнгидчисини чидди дүшүндүрүрдү. Әдәбиjјатшүнас алим тәәссүф һисси вә үрәк jанғысы илә мөвчуд тә'лим вә гираәт китабларынын дил гүсурундан килеjләнирди: «Ана дили өjрәтмәк үчүн jазылан тә'лим китабларымыз елә бир чәтин дилдә jазылыр ки, онларын васитәси илә ана дилини анчаг унутмаг олар. Үч-дөрд jүз сәһифәлик тә'лимигираәт китабларымызда «ата», «ана», «jахшы» кими чох ишләнән вә әзиз сөзләр дәрман үчүн белә ахтарылса тапылмаз». Көчәрли бу чүр тәглидчилик вә рәфтары «милләтә хәjанәт» адландырырды. «Ана дили» адлы мәгаләсиндә мүәллиф jазырды ки, биз бир тәрәфдән левинскиләрә, илминскиләрә, мироніевләрә «нифрин едиб налаjиг сөзләр деjирик ки, дилимизи атыб, бизи руслашдырмаг истәjирләр», дикәр тәрәфдәнсә өзүмүз ана дилинин башына оjун ачыб «позғун һала дүшүб унудулма»ғына сәбәб олуруг.

Фирудин бәjин бурада Левински, Илмински вә Мироніевин адларыны чәкмәси тәсадүфи деjилди. Гаты шовинист олан бу шәхсләр о дөврдә Азәрбаjчан дилинә гаршы кәскин һүчумлар едир, Азәрбаjчан дилини вә онун тәдрисини гадаған етмәjә чалышыр, Русиjада милли азлыгда галан халглары руслашдырмаг сиjасәти jеридирдиләр.

Белә бир дөврдә Фирудин бәj о дөврүн бүтүн ушаг шаир вә jазычыларына Азәрбаjчан дилиндә ушагларын анлаjачағы садә вә асан сөзләрин даһа көзәл олдуғуну хатырладараг ирад тутурду ки, «Сиз исә «ана» сөзүнү «валидәjә» вә jа «аннәjә», «ата» сөзүнү «пәдәрә», «ушаг» сөзүнү «чочуг», «бала» сөзүнү «jавруjа» чөндәрмәклә дилимизи әлимиздән алмаг истәjирсиниз. Мәкәр «ана» аннәдан писдир? Гәрәз, бу мәсәләдә бөjүк сәһвиниз вар».

Ф. Көчәрли ушаг әсәрләринин дилиндә үслуби мәгамларын jерли jериндә, дүзкүн олмасына, онларын сәлислиjинә вә көзәллиjинә дә хүсуси диггәт jетирирди. Тәнгидчиjә көрә «дилин ишвәсини итирмәк вә үслубуну позмаг бөjүк фәсаддыр». Нормал, мәгбул чүмлә гурулушу, сөзләр вә ифадәләр арасында әлагәнин низамы, дүзкүнлүjү, чүмләдә рабитә системинин дүрүстлүjү, мәтндә дилин ахарлығы вә ганунауjғунлуғуну горумаг Көчәрлинин ушаг әсәрләриндән тәләб етдиjи әсас үслуби принсип иди. Алимин jазычылара ушаглар үчүн jаздыглары әсәрләрлә бағлы тутдуғу ирадлар бу мә'нада чох типикдир:

— «мешә илән» jа «мешә илә» jазсаныз jахшы олар. Түрк дилиндә (Азәрбаjчан дилиндә — А.Х.) мешә ичи, сәһра ичи, дүз ичи кедирди деjилмир. Мешә илә, сәһра илә, дүз илә ишләнир. «Күнәш үфүгдә сөндү» — бизим дилә уjмур вә ушаглар ону анламаз. Анламадығда севмәз. Түрк дилиндә (Азәрбаjчан дилиндә — А.Х.) деjилир: «Күнүн гулағы сөндү», jаинки «батды».

Јаваш-jаваш бүрүндү
Думанларла чаjырлар,
Дәрә, дағлар, баjырлар.

Бу мәтләб башга бир тәрздә вә өзкә бир тонда деjилсә, jахшы оларды. «Думан» чәм сиғәсиндә аз ишләнир вә бир дә «думанларла бүрүндү» деjилмир, «думанлара бүрүндү» деjилир, «чаjырлар илә» деjилмир, «чаjырлара бүрүндү» деjилир.

Тәнгидчи А. Шаигин «Баһар ханым» пjесинин дилиндәки үслуби jанлышлыға да ирад тутмуш вә бу чүр намүнасиб һаллары арадан галдырмағы мәсләһәт көрмүшдү. Пjесин «нәзминдә бир пара гүсурлар»ын мөвчуд олдуғуну нәзәрә чатдыран Көчәрли бу гүсуру jазычынын «бә'зи мәгамларда милли ишвәдә jазылмыш ше'рләр илә әдәби лисаны бир-биринә гарышдырма»сында көрүрдү.

Бүтүн бунлар бир даһа аjдын көстәрир ки, Ф. Көчәрли өмрү боjу ана дилимизин сафлығ., тәмизлиjи уғрунда мүбаризә апармышдыр. Онун ирси дәриндән өjрәнилиб үзә чыхарылмалы вә әсәрләри орта мәктәб програмларына салынмалыдыр. Бу саһәдә алимләримизин көмәjинә бөjүк еһтиjач дуjулур.

Ариф ХАНКИШИЈЕВ,
В. И. Ленин адына АПУ-нун аспиранты.